Article

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies
(ISSN:2149-2751)
3 (1), pp. 31 – 42
http://www.ijoks.com

Language planning and security of the national Language

Omed Barzan Brzoo[1]

Received: Nov 03, 2016 **Reviewed**: Nov 16, 2016 **Accepted**: Nov 30, 2016

Abstract

This research is entitled "Language plan and security of the national Language".It talks about the function and political role of language planning in maintaining national language security in the face of the conflicts and threats from other languages.
The research comprises two parts:
The first part talks about kurdish language and national language security in which attention has been given to the steps that the frequent regimes in Iraq have taken towards weakening and destroying the bases and authenticity of kurdish language.
The second part has been devoted to the language policy and plan for the purpose of safeguarding national language security. In addition, the relation between language and identity as well as language policy and plan and their fundamental elements have been discussed.
Further, the effect of Arabic and English languages on the syntactic structures of Kurdish has been discussed.
At the end, the most important conclusions are put forward with a list of the references.

Keywords: Language planing, National Language, Identity, Genocide.

Recommended citation:

Brzoo, O. B. (2017). Language planning and security of the national Language. *International Journal of Kurdish Studies* 3 (1), 31 – 42 **DOI: 10.21600/ijoks.288960**

پلانی زمانی و ئاسایشی زمانی نەتەوەیی

پ.ی.د. ئومێد برزان برزو

پێشەکی:

زمان شوناس‌و بونی نەتەوە دەسەلمێنێت، بۆیە بون‌و مانەوەو بەردەوامی‌و بوژاندنەوەو پەرەسەندنی زمانی نەتەوەیی بە بەکارهێنانی زمان لە ئاخاوتن‌و خوێندن‌و نوسیندا بەستراوە، بە پێچەوانەوە ئەگەر زمان بەکارنەهێنراو قەدەغەکرا، ئەوا بەرەو ئاراستەی لەناوچون‌و کزبون دەڕوات، یان ئەگەر زمان سیاسەت‌و پلانی بۆ دانەنرێت بە مەبەستی پاراستنی زمانی نەتەوەیی، ئەوا هەڕەشەو مەترسییەکی گەورە لە سەر ئاسایشی نەتەوەیی دروستدەکات، بۆیە ناونیشانی توێژینەوەکە بۆ (پلانی زمانی و ئاسایشی زمانی نەتەوەیی) تەرخانکراوە.

گرنگی ئەم توێژینەوەیە لە سەر ئەرک‌و ڕۆڵی سیاسەت‌و پلانی زمانە لە پاراستنی ئاسایشی زمانی نەتەوەیی، چونکە ژیانی هەمو تاکێك بە ئاسایشی وڵات‌و نەتەوەو زمانەکەیەوە گرێدراوە.

[1] Assistant professor Dr., Department of Kurdish Language, College of Education, Germian University, Sulaimani, Kurdistan Region - Iraq. E.mail: dr.omedbarzan@yahoo.com.

سنوری توێژینەوەکە لە ئاستی سینتاکسدایە بە کەرەستەی فرێزو ڕستەی زمانی کوردی بە کاریگەریی زمانەکانی عەرەبی‌و ئینگلیزی.

ئەم توێژینەوەیە لە چوارچێوەی زمانەوانیی کۆمەڵایەتیدایە، تیایدا ڕێبازی پەسنی پەیڕەوکراوە.

توێژینەوەکە لە دو بەش پێکهاتوە:

بەشی یەکەم باس لە زمانی کوردی‌و ئاسایشی زمانی نەتەوەیی کراوە، کە تیایدا باس لەو خاڵە سەرەکییانە کراوە، کە ڕژێمە یەك لەدوای یەکەکانی حکومەتی عێراق بە مەبەستی لاوازکردن‌و لەناوچونی بنەچەو ڕەسەنایەتی زمانی کوردی ئەنجامیان داوە، بە تایبەتی هەڕەشەیەکی گەورەیان لە سەر ئاسایشی زمانی نەتەوەیی دروستکردوە.

بەشی دووەم بۆ سیاسەت‌و پلانی زمانی بە مەبەستی پاراستنی ئاسایشی زمانی نەتەوەیی تەرخانکراوە، کە تیایدا باس لە پەیوەندیی زمان‌و شوناس، پاشان باس لە سیاسەت‌و پلانی زمانی‌و گرنگترین بنەماکانی بە نمونەی کاریگەریی زمانەکانی عەرەبی‌و ئینگلیزی لە سەر دروستە سینتاکسییەکانی زمانی کوردی کراوە.

بەشی یەکەم/ زمانی کوردی‌و ئاسایشی زمانی نەتەوەیی:

بونی هەمو تاکێك لە ژیان بە سێ بنەماوە بەستراوە، ئەوانیش (وڵات‌و نەتەوەو زمان)ە. بێگومان وڵات لانکەو ماڵی هەمو نەتەوەو تاکێکی کۆمەڵگایەکە. نەتەوەش بە خاك‌و نیشتمان‌و زمانەکەیەوە سەربەرزە. زمانیش ناسنامەو شوناسی نەتەوەیی هەمو تاکێکە. بۆیە ئەمانە بناغەی بونیادنانی هەمو تاکێکە لە ناو کۆمەڵگاکەیدا. چونکە هەر تاکێك وڵاتی نەبێت، هەمیشە کۆیلەو ئاوارەیە، هەر تاکێك نەتەوەی نەبێت، هەمیشە سەرگەردان‌و بێکەسە، هەر تاکێکیش زمانی نەبێت، هەمیشە شوناسی‌و بونی خۆی نادۆزێتەوە.

زمان یەکێکە لە مەرجە سەرەکییەکانی ژیانی مرۆڤ، چونکە زمان دەبێتە هۆی لەیەکترگەیشتن‌و دروستبونی کۆمەڵ‌و بەهۆی زمانەوە پەیوەندی لە نێوان سەرجەم چین‌و توێژەکان دروستدەبێت، لە هەمان کاتیشدا کۆمەڵ سەرچاوەی گەیاندنی زمان‌و بەکارهێنانی زمانە، واتە زمان بەشێکە لە ژیانی هەمو نەتەوەیەك‌و لەگەڵیدا بەردەوام گەشەی کردوە، بۆیە زمان فاکتەرێکی کاریگەرە لە ژیانی نەتەوەدا، تەنانەت بە نەمانی نەتەوە زمانیش نامێنێت‌و بە مانەوەی نەتەوەش زمانیش دەمێنێتەوە. چونکە زمان‌و نەتەوە یاخود نەتەوەو زمان هاوتەمەن‌و هاوبەخت‌و هاورۆح‌و هاوگیانن، هیچ کامیان لەوی تریان بەدەر نییە، لەبەر ئەمانە ڕواڵەتی مێژویی زمان‌و نەتەوە بە یەکەوە جۆشدراون(مەسعود محەمەد، 1978: 57).

زمان گەورەترین دەستکەوتی مرۆڤە، چونکە نەتەوەی بێ زمان بونی نییە، ئەو نەتەوانەی کە زمانیان لێسەندراوەتەوە، لە گیانێکی سەربەخۆ بێبەشن، تەنیا ڕازی مانەوەی خۆیان لە زماندا دیوەتەوە، زمان داڵدەدەری هەمو شتێکی ئەو نەتەوەیە، کە تەنها لە ڕێگەی زمانەوە باس لە شوناس‌و کەسایەتی خۆی دەکات. زمان کەرەستەی دەربڕینی کامەرانی‌و بەختەوەری‌و هەروەها مافخوراوی بێبەشییە، کاتێك گەلێك نەیتوانی لە ڕێگەی زمانی زگماکی خۆیەوە کەلتورو شوناس‌و زانستی خۆی بۆ نەتەوەی داهاتو بگوازێتەوە، دارو خاچی بە دوای خۆیدا ڕادەکێشێت‌و بەرەو نغرۆبونێکی ئەبەدی دەڕوات(ابراهیم اسماعیل پوور www.soma-saqiz.com). بۆیە زمانەکانی جیهان پەیوەندییان بە کۆمەڵگا مرۆڤایەتییەکان‌و نیشتەجێبونیان لە سەر ڕوی زەوی بەپێی هەمەچەشنی جوگرافی‌و ناوچەییەوە هەیەو جیاوازی هەمو زمانێك لە زمانێکی تر بەهۆی جیاوازی ڕەگەزو پەیوەستبونی قسەپێکەرانییەوەیەتی(رشید عبدالرحمن العبیدی، 2002: 31). واتە زمان وەك دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی‌و مرۆیی هۆکارێکی سەرەکی پەیوەندی‌و لێکگەیشتنە لە نێوان مرۆڤەکاندا، هەر ئەم پێگە گرنگەی وای لێکردوە، کە پانتاییەکی فراوان لە ژیانی مرۆڤەکان داگیربکات، بە شێوەیەك ئەگەر زمان نەبووایە، ڕەنگە مرۆڤ نەیتوانیایە، ئەو هەمو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییانە لە نێوان خۆی (چ وەك تاك، چ وەك کۆمەڵ) لەگەڵ کۆمەڵە خەڵکانی تر لە دەوروبەریدا دروستبکات‌و بەو ئاستە لە پێشکەوتنی شارستانییەتەکان تێبگات. بۆیە زمان‌و کۆمەڵ لە سەرەتای دروستبونی کۆمەڵگای مرۆڤایەتییەوە پەیوەندییان بە یەکەوە هەبووەو کاریگەرییان لە سەر یەکتری دروستکردوە. ئەگەر کۆمەڵ نەبێت، زمان بونی نییەو ئەگەر زمانیش نەبێت، ئەوا لێکگەیشتن‌و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان دروست نابێت، واتە پەیوەندییەکی بەهێزو تۆکمەیان لەگەڵ یەکتردا هەیە، بە جۆرێك ئامادەنەبونی یەکێکیان، ئامادەنەبونی ئەوی تری لێدەکەوێتەوە، هەر ئەمەش وای کردوە، کە تاکەکانی کۆمەڵ بۆ پەیوەندیکردن بە یەکترەوە لە بۆنەو شێوازە کۆمەڵایەتییەکاندا وەك ئامرازێك بۆ توندو تۆڵکردنی ئەو پەیوەندییانەو لێکگەیشتن بەکاری دەهێنن، بۆیە زمان هۆکارێکی گرنگی پەیوەندیکردنەو لە چوارچێوەی کۆمەڵگادا کاری پێدەکرێت.

لە لایەکی تریشەوە ئەگەر بمانەوێت بچینە نێو فەرهەنگی نەتەوەیەکەوە، زمان کلیلێکە بۆ کردنەوەی دەرگاکانی کەلتورو بیرکردنەوەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، چونکە مرۆڤەکان بەهۆی زمانەوە پەیوەندی بە جیهانەوە دەکەن‌و کارو ئامانجەکانیان بونیاددەنێن(بەهار زایر محمد، 2009: 14). تەنانەت مرۆڤ لەو ژینگەیەی کە لێی دەژێت، زمان وەردەگرێت‌و دەچێتە ژێر ڕکێفی ئەو ژینگەیەشەوە، بە نەمانی ئەو کۆمەڵگایەش زمان لەناودەچێت.

ئێمەی کوردیش بە درێژایی مێژو خاك‌و وڵاتمان داگیرکراوەو بە هەمو شێوەیەك لە لایەن دوژمنانەوە هەوڵدراوە، نەخشەی سیاسیی وڵاتەکەمان بشێوێنن‌و پارچەپارچەی بکەن، لە هەمان کاتیشدا نەتەوەکەمان پەرتەوازەبکەن‌و زمانەکەمان لێ قەدەغەبکەن. ئەمانە هەموی سیاسەتی ڕژێمە یەك لەدوای یەکەکان بووە بەرانبەر بە نەتەوەی کورد بە گشتی، باشترین نمونەش بۆ ئەمە، بە تایبەتی سیاسەتی حکومەتی شۆڤێنی عێراقی بو بەرانبەر بە نەتەوەی کورد لە باشوری کوردستاندا تا پرۆسەی ئازادیی عێراق، ئەویش بە پلان‌و سیاسەتی ڕاگواستن‌و بەعەرەبکردن‌و قڕکردن‌و لەناوبردن‌و وێرانکردنی لادێ‌و ناوچە کوردنشینەکان‌و قەدەغەکردنی خوێندن‌و نوسین بە زمانی دایك‌و تاڵانکردنی ماڵی خەڵکی‌و داگیرکردنی زەوی‌و زاری جوتیاران‌و بەهەدەردانی سامانی نەتەوەیی لە خزمەتی سەربازی‌و ....هتد. ئەمانە هەموی بە مەبەستی سڕینەوەو لەناوبردنی هەر سێ بنەمای نەتەوەو خاك‌و زمانە، کە پێویستە

هەمو کوردێك وەك مافی تاکەکەسی هەیبێت. لێرەدا ئاماژە بۆ گرنگترین ئەو خاڵانە دەکەین، کە هەڕەشەیان لە ئاسایشی زمانی نەتەوەیی کوردی کردوە:

1 - گۆڕینی شوناسی نەتەوەیی :

زمان شوناسی مرۆڤە، چونکە شوناسی هەر تاکێك بە هۆی زمانەکەیەوە لە ناو کۆمەڵگادا دەستنیشاندەکرێتو گوزارشت لە بونی خۆی دەکات، تەنانەت بە هۆی زمانەوە دەزانین، کە خەڵکی کوێیەو سەر بە چ چینێکەو ڕادەی رۆشنبیریو خوێندەواری چەندەو لە چ بارێکی دەرونیدایە، بۆیە ئەگەر تاکێك لە سەر ڕوی زەوی بمێنێتەوە، بە هۆی زمانەکەیەوە دەتوانێت شوناسی نەتەوەیی خۆی بسەلمێنێت.

ڕژێمە دیکتاتۆرو تاوانبارەکان بە مەبەستی سڕینەوەی مێژوی هەر نەتەوەیەکی ژێر دەسەڵاتیان، ئەگەر چی کەمینە یان زۆرینە بن، پەنایان بردوەتە بەر دڕندانەترین شێوازی کۆمەڵکوژیو کیمیابارانو ئەنفالکردنو ڕاگواستنو قەدەغەکردنی خوێندنو نوسینو گۆڕینی شوناسو....هتد، ئەمانەش تاوانی نێودەوڵەتینو بەزاندنی سنوری جاڕنامەی جیهانی مافەکانی مرۆڤن. بێگومان نەتەوەی کوردیش لەو شێوازانە بێبەش نەبووە، تەنانەت زمانی کوردی لە بەردەم زمانەکانی جیهانو دراوسێو بە تایبەتی زمانی عەرەبی ڕوبەڕوی چەندین هەڕەشەو مەترسی بووەتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا توانیویەتی شوناسی نەتەوەیی خۆی لە هەمو ئەم ڕوبەڕوبونەوەو ململانێیە بپارێزێت. هەروەها میللەتانی سەردەستەش زۆرترین هەوڵو کۆششیان داوە، بۆ ئەوەی جیاوازیو دوبەرەکیو ململانێ بخەنە نێو چینو توێژەکانی میللەتی کوردی ژێردەستەوە(کارزان موحسین قادر، 2013: 11).

هەرچەندە دەوڵەت بەرپرسی یەکەمە لە زامنکردنو پاراستنی مافەکانی مرۆڤو ئازادییە بنەڕەتییەکان بۆ هەمو تاکێك بەبێ هیچ جیاوازییەکی ئاین یان زمان یان ڕەگەز....هتد. تەنانەت بەگوێرەی بڕیاری کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان (2542) (د - 24) لە(11)ی کانونی یەکەمی (1969)دا، هەمو نەتەوەو کەسێك بەبێ هیچ جیاوازییەك بە ئەگەرەکانی (ڕەگەز، توخم، ڕەنگ، زمان، ئاین، ڕەگەزنامە، بنەچە، مەڵبەندی خێزانیو کۆمەڵایەتی، قەناعەتی سیاسیو غەیرە سیاسی) مافی ژیانێکی ئازادو شکۆمەندو بەکەرامەتیان هەیە(هەژار عزیز سورمێ، 2009: 139-140). واتە بەشێك لەو ئەرکو مافانەی کە هەمو تاکێك لە نێو کۆمەڵگاکەیدا هەیەتی، ڕەگەزنامەی کەسێتیو زمانەکەیەتی.

بۆ نمونە یەکێك لە سیاسەتەکانی ڕژێمی عێراق بریتیبو لە گۆڕینی ناسنامەو شوناسی نەتەوەیی لە کوردەوە بۆ نەتەوەی عەرەب، کە بە پاکتاوی نەژادی (التطهير العرقي/تصحيح القومية) ناسراوەو تەنانەت خراوەتە چوارچێوەی یاساوەو بەپێی بڕیاری ژمارە (199) لە (2001/9/6) بە ناوی (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆرشی عێراق) هاتوە، کە کورد نەتەوەی خۆی بگۆڕێتو خۆی بکاتە عەرەب، ئەگەر ئەوەش نەکات، ئەوا دوچاری ڕاگواستنو نانبڕین دەبێتەوە(غەفوور مەخمووری، 2010: 63-64). کەچی لە بڕیاری کۆمەڵەی گشتیی نەتەوە یەکگرتووەکان لە بەندی (15)ی جاڕنامەی جیهانیی مافی مرۆڤدا هاتوە، کە هەر کەسێك مافی ڕەگەزنامەیەکی هەیەو نابێت هیچ کەسێك لە ڕەگەزنامەکەی بێبەشبکرێت، یان لە گۆڕینی ڕەگەزنامەکەی بێبەشبکرێت(هەژار عزیز سورمێ، 2009: 119). هەروەها یەکێکی تر لە بڕیارەکانی ڕژێمی بەعس گۆڕینی ناوی کەسو گەڕەكو قوتابخانەو مزگەوتو شارو ...هتد بووە، وەك لە فەرمانی ژ(41) لە (1976/11/29) ناوی پارێزگای کەرکوکی لە (کەرکوك)ەوە بۆ (التاميم) گۆڕی(وریا الجاف، 1998: 156).

2 - قەدەغەکردنی زمانی نوسینو خوێندن :

زمان یەکێکە لە بنەما سەرەکییەکانی ژیان، کە دەبێتە هۆی لەیەکترگەیشتنو دروستبونی کۆمەڵو پەیوەندی نێوان سەرجەم چینو توێژەکان بە جیاوازی بۆچونو کەلتورو شارستانیەتو ....هتد. تەنانەت پاراستنی مافی هەمو تاكو نەتەوەیەك بەپێی پەرەسەندنو بەرەوپێشچونی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی هەمیشە پێویستی بە وڵاتو زمانەکەی هەبووە بۆ ڕێکخستنی پێوەندییەکانی بەپێی یاساو ڕێساو کردنیان بە دەستور. چونکە دەستور لە لایەك سەرچاوەی یاساکانەو مافەکان دەستبەردەکاتو دەیانپارێزێتو دەیانکاتە مافی دەستوری، لە لایەکی تریشەوە لە ناو یاساکاندا دەیانچەسپێنێت (حمەصالح حمەئەمینو..(2005: 10).

یەکێك لەو ئەرکو مافە گرنگانەش، کە هەر تاکێك لە ناو وڵاتو نەتەوەو خێزانەکەیدا هەیەتی، زمانەکەیەتی، کە پێی بدوێتو بەکاری بهێنێتو لە هەمان کاتیشدا پێی بخوێنێتو بنوسێت. تەنانەت لە پەیمانی نێودەوڵەتیی تایبەت بە مافە مەدەنیو پۆلەتیکیەکان بە بڕیاری کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان 2200 ئەلیف لە(16)ی کانونی یەکەمی (1966)دا هاتوە، ئەو دەوڵەتانەی کە کەمینەی نەتەوەییو ئاینیو زمانیان تێدایە، نابێت کەسانی سەر بەو کەمایەتییانە لە کولتورو ئاینی خۆیانو بەکارهێنانی زمانەکەیان قەدەغەبکرێن(هەژار عزیز سورمێ، 2009: 90).

بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کوردیش بە درێژایی مێژو هەمیشە لەپێناو ڕزگارکردنی نیشتمانو نەتەوەو زمانەکەی خەباتی کردوە، تا بتوانێت قەوارەیەکی سەربەخۆ بۆ نەتەوەکەی لە وڵاتێکدا دروستبکات، هەروەها ڕۆڵەکانی بە زمانی شیرینی کوردی لە ناوەندەکانی خوێندندا بخوێننو بنوسن، کە ئەمەش ئاواتو هیوای سەرجەم نەتەوەکانە. تەنانەت ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان لە پاڵ چەندین ئامانجی خۆیدا دو ئامانجی سەرەکی هەیە، ئەوانیش(حمەصالح حمەئەمینو.. 2005: 14).

1 - ئاشتی: کە لە سەر بنەمای یەکسانی نێوان گەلانو مافی چارەنوسیاندا بونیادبنرێت.

2 - مافی مرۆڤ: کە بەبێ جیاوازیکردنی ڕەگەز، زمان، ئاین، نەتەوە بچەسپێنرێت .

شێخ مەحمودی نەمر لە پاش شەڕی یەکەمی جیهانیو ساڵی (1918)وە زمانی کوردی کردە زمانی فەرمی حکومەتەکەیو تا ساڵی (1923)ش بەردەوامبو. کەچی ڕژێمە یەك لەدوای یەکەکانی عێراقو بە درێژایی دەسەڵاتی سیاسیی خۆیان هەمیشە پلانیان بۆ قڕکردنی گەلی کوردو کۆمەڵکوژیو قەدەغەکردنو بنبڕکردنی زمانی کوردی داڕشتوە، یەکێك لە ئامانجە سەرەکییەکانی ڕژێمی بەعس ئەوە بو، کە نوسینو خوێندنی کوردی لە سەرانسەری کوردستاندا قەدەغەبکات، بەمەش زمانو شوناسی نەتەوەیی کورد بسڕێتەوە.

ئەگەر چاوێك بە مێژوی دروستبونی وڵاتی عێراقدا بخشێنین. لە (1920/8/10)دا پەیمانی (سیڤەر) لە نێوان دەوڵەتە سوێندخۆرەکاندا بەسترا، کە تیایدا لێکۆڵینەوە سەبارەت بە کێشەو گرفتی نەتەوەو کەمە نەتەوەکان کرا، بەپێی بەندەکانی (62، 63، 64)ی ئەو پەیمانە مافەکانی گەلی کورد بە شێوەیەك سەلمێنرا، کە بۆیان هەبێت لە ماوەی ساڵێکدا گەر کۆمەڵەی نەتەوەکان گەیشتە ئەو بڕیارەی کە کوردەکان دەتوانن دەوڵەت بەڕێوەبەرن، ئەوا بۆیان هەیە، دەوڵەتێك بۆ خۆیان پێکەوە بنێنو تورکیا لەو ناوچەیەدا واز لە بەرژەوەندییەکانی خۆی بهێنێت. پاشان لە (1923/7/24)دا پەیمانی (لۆزان) بەسترا، کە تیایدا بە تەواوەتی مافی کورد لە دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆدا پێشێلکرا. دواجاریش لە (1925/11/16)دا کۆمەڵەی گەلان بڕیاریدا، کە کوردستانی باشور بخرێتە سەر عێراق، لەو کاتەوە تا ئێستا ئەو بڕیارە کاری پێدەکرێت(عەبدوڵڵا غەفوور، 2000: 78-87).

لە (21 ئاداری 1925)دا یەکەم دەستوری عێراق بەناوی (قانونی ئەساسی عێراق) هەموارکرا، دەستورەکەش لە (123) ماددە پێکهاتبو، لە مادەی (16)یەمدا هاتوە: (هەمو تایفەیەك حەقی ئەوەی هەیە، کە بۆ فێرکردنی ئەفرادی خۆی بە زمانی خۆی مەکتەب دانێ، موحافەزەی زمانەکەی بکات، بە شەرتێ کە موافیق ئەو پرۆگرامی عمومیەی بێ، کە قانون دایدەنێت)(تاریق جامباز، 2005: 5-9). بەو واتایە سەرجەم نەتەوەکانی دانیشتوانی عێراق مافی خۆیانە بە زمانی نەتەوەیی خۆیان لە قوتابخانەکاندا بخوێننو بنوسن، هەروەها مافی خۆیشیانە پارێزگاریی لە زمانە نەتەوەییەکەیان بکەن، نەتەوەی کوردیش وەکو یەکێك لە نەتەوە سەرەکییەکانی عێراق ئەم مافەی بەردەکەوێت. بەڵام بە هیچ شێوەیەك ئاماژە بۆ مافەکانی نەتەوەی کورد نەکرا، تەنانەت ئەم مافە بە ئاقارێکی تاکڕەویی ڕۆیشتو زمانی عەرەبی بە زمانی فەرمی ناسیوەو لە دەستوردا ناوی هاتوەو زمانەکانی تر بە یاسا دەستنیشاندەکرێن، کە ئاستەکەی لە دەستور نزمترە.

دواتر لە دەستوری کاتیی (1958)و دواتر دەستوری (1963)و (1964) ئاماژە بە بونی نەتەوەی کورد لە پاڵ نەتەوەی عەرەبدا کراوە، بەبێ ئەوەی ئاماژە بۆ هیچ زمانێك بکات، بەڵام زمانی کوردیو زمانی عەرەبی لە پارێزگای سلێمانی دو زمانی فەرمی بون.

پاش ڕێککەوتنی (11)ی ئازاری (1970)ی نێوان کوردو حکومەتی عێراق. لە دەستوری عێراقی ژمارە (792) بەندی (5/ب) لە(1970/7/16)دا هاتوە: (گەلی ئێراقی لە دو نەتەوەی سەرەکی پێکهاتوە، ئەوانیش نەتەوەی عەرەبو نەتەوەی کوردە، ئەو دەستورە دان بە مافە نەتەوەییەکانی گەلی کوردو مافە ڕەواکانی تەواوی کەمایەتییەکان دادەنێت لە چوارچێوەی یەکێتیی ئێراقیدا)(هەژار عزیز سورمێ، 2009: 176). لەم پرۆژەیەدا بۆ یەکەمجار ناوی نەتەوەی کورد هاتبێتو بە فەرمی زمانی کوردی لە ناوچەی ئۆتۆنۆمیدا بووە زمانی خوێندنو نوسین. هەرچەندە ڕژێمی بەعس لە ساڵی (1974) لەو ڕێککەوتنامەیە پاشگەزبویەوەو پاش ئەوەش شۆرشی کورد لە ساڵی (1975)دا بە پلانێکی نێودەوڵەتی کۆتایی پێهێنا، بەمەش حکومەتی عێراقی دەستی دایە پەلاماردانو ڕاماڵینو بەعەرەبکردنی ئەو ناوچانە لە کوردستانداو زیاتر لە (5000) گوند وێرانکرانو زیاتر لە (28) هەزار خێزانی کورد لە ناوچەکانی سەر سنور ڕاگوێزران(میدڵ ویست وۆچ، 2004: 81 - 83). پاشان پرۆسەی ئەنفال بە قڕکردنو زیندەبەچاڵکردنی خەڵکی گوندنشینەکانو ڕوخاندنو وێرانکردنی لادێیەکان ئەنجامدرا، لە هەمان کاتیشدا یەکێکی تر لە سیاسەتەکانی ڕژێمی عێراقی بێبەشکردنی تاکی کورد بو لە نوسینو خوێندن بە زمانی کوردی، ئەویش بە داخستنی قوتابخانەکانو گۆڕینی پرۆگرامی خوێندن بۆ زمانی عەرەبی، کە بە فەرمانی حزبی بەعسی عەرەبی ئیشتراکیو نوسینگەی تەنزیمی شیمالی بە ژمارە (71) لە (1989/3/18) کە ئاراستەی سەرجەم پارێزگاکانی هەولێرو دهۆكو سلێمانی کراون، بە ناونیشانی (الدراسە الکردیە)و تیایدا ئاماژە بەوە دەدات، پاش کۆتاییهێنان بە پرۆسەی ئەنفال، پێویستە سەرلەنوێ چاو بە سیستەمی خوێندن بخشێنرێتەوەو بۆ ساڵی خوێندنی (1989-1990) خوێندن لە سەرجەم قوتابخانەکاندا بە زمانی عەرەبی بێت، واتە بەعەرەبکردنی پرۆگرامی خوێندن لە ناوچە کوردییەکاندا بە مەبەستی سڕینەوەو قەدەغەکردنی نوسینو خوێندن بە زمانی کوردی.

لە لایەکی تریشەوە بە مەبەستی پەراوێزخستنی زمانی کوردی لە سەرجەم خوێندنگاو پەیمانگاو زانکۆکاندا، ڕژێمی بەعس بە فەرمانی ژمارە (632) لە (1989/10/7)دا بڕیاریدا، هەر خوێندکارێك لە بابەتی زمانو ئەدەبی کوردی دەرنەچو، ئەوا بە کەوتو هەژمارناکرێت(غەفوور مەخمووری، 2010: 68). واتە ئەم بابەتە لە پرۆگرامەکانی خوێندندا هیچ بەهاو گرنگییەکی نییە، بۆیە پشتگوێ بخرێتو وازی لێبهێنرێت، لە هەمان کاتدا فێرخوازانی کورد وا ڕابهێنێت، کە زمانی نەتەوەییان زمانی زانستو زانیاری نییە. لەگەڵ ئەوەشدا هەردو بەشی زمانو ئەدەبی کوردی لە زانکۆکانی بەغدادو سەڵاحەدین پەراوێخران، بەوەی نزمترین کۆنمرەی دەرچووانی قۆناغی شەشەمی ئامادەیی لەو بەشانە وەردەگیران، ئەمەش وای لە فێرخوازانی کورد دەکرد، کە ڕوبکەنە بەشەکانی تری زانکۆو پەیمانگاکان .

یەکێکی تر لە سیاسەتەکانی ڕژێمی عێراق بێبەشکردنی منداڵانی کورد بو لە نوسینو خوێندن بە زمانی کوردی، ئەویش بە داخستنی (776) خوێندنگا لە شارەکانی دهۆكو هەولێرو سلێمانیو کەرکوکدا(مارف عومەر گوڵ، 1997: 72).

پاش پرۆسەی ئازادیی عێراقو یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق، لە مادەی (4)ی ڕەشنوسی دەستوری هەمیشەیی عێراق لە ساڵی (2004)دا ئاماژە بەوە دراوە، کە هەردو نەتەوەی عەرەبو کورد دو نەتەوەی سەرەکی دانیشتوانی عێراق پێکدەهێنن، بۆیە زمانی عەرەبیو زمانی کوردی هەردوکیان دو زمانی فەرمی عێراقنو مافی عێراقییەکان لە فێرکردنی منداڵەکانیان بە زمانی

دایكیان مسۆگەردەكات، هەروەها زمانی توركمانیو زمانی سریانیی ئەرمەنی دو زمانی فەرمین لەو ناوچانەی بەزۆریی تێیدا دەژین(باسط حمەغریب، 2005: 54).

دەتوانن بڵێین ڕژێمە یەك لەدوای یەكەكانی عێراقو بە درێژایی دەسەڵاتی سیاسیی خۆیان هەمیشە پلانیان بۆ قڕكردنی گەلی كوردو قەدەغەكردنو بنبڕكردنی زمانی كوردی داڕشتوە، سەرەرای ئەوەی كە شۆفێنێتی عەرەبیو ڕژێمی بەعس هەمیشە هەوڵیانداوە بۆ سڕینەوەی تەواوی تایبەتمەندییە نەتەوەییەكانی كورد وەك (خاك، زمان، مێژو، جوگرافیا، دابونەریت، هەستی نەتەوەیی،.....)، بێگومان ئەو هەمو كردەو پلانانەش گەورەترین مەترسیو هەڕەشەبون لە سەر ئاسایشی نەتەوەی كوردو ئاسایشی زمانی نەتەوەییمان.

3 - ڕاگواستنو بەعەرەبكردن :

یەكێكی تر لە پلانەكانی ڕژێمە یەك لەدوای یەكەكانی عێراق بەعەرەبكردنی كوردستان بو بە مەبەستی سڕینەوەی ناسنامەی نەتەوەییو داگیركردنی خاكو نیشتمانو قڕكردنی نەتەوەی كورد بو، بۆیە هەمیشە دەستیان لە ڕاگواستنو وێرانكردنی خاكی كوردستان نەپاراستوە. تەنانەت لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقدا دەستكرا بە دروستكردنی كۆمەڵێك ئۆردگای سەرەتایی بۆ نیشتەجێكردنی هۆزە كۆچەرەكانی عەرەبو هانیدان، كە ڕو لە ناوچەكە بكەن(غەفوور مەخمووری، 2010: 23).

مەبەست لە چەمكی بەعەرەبكردن ئەو ئەنجامو شوێنەوارانەیە، كە بۆ نیشتەجێكردنی هۆزەكانی عەرەبو دروستكردنی كۆمەڵگای نیشتەجێبونیان لە ناو خاكی كورددایە، هەروەها هەوڵدان بۆ گۆڕینی ناوی گوندو شارو ناوچەكانی وڵاتی كورد لەگەڵ ڕێگەخۆشكردن بۆ پەلهاویشتنی زمانی عەرەبیو چەسپاندنی وەك زمانی نەتەوەو ئاینو دەوڵەت(خلیل اسماعیل محمد، 2003: 9). بۆیە ڕاگواستنی بەشێكی زۆری كوردە گوندنشینەكان بۆ ناوەڕاستو باشوری عێراق بە مەبەستی پەرتەوازەكردنو نەهێشتنی هەستی نەتەوایەتی بو، لە هەمان كاتیشدا نەوەكان فێری خوێندنو نوسینی زمانی عەرەبی بنو هەمان كەلتورو شارستانیەتی عەرەب هەڵبگرن، ئەمەش كاریگەرییەكی ڕاستەوخۆی لە سەر لاوازكردنی هەستی نەتەوایەتیو تەنانەت زمانی ئاخاوتنو خوێندنو نوسینی عەرەبی ببێتە زمانی دایكیان.

بەشی دووەم/ پلانی زمانیو ڕۆڵی لە پاراستنی ئاسایشی زمانی نەتەوەیی:

تەوەری یەكەم/ زمانو شوناس (ناسنامە):

زۆربەی فەیلەسوفانی سەدەی نۆزدەمو بیستەم زمانیان وەك كۆڵەكەی ناسنامەی نەتەوەیی داناوە، بۆ نمونە (هانس كۆهن) پێی وابو، زمان تەنیا هۆكاری پێناسەیەكی نەتەوەیی نییە، بگرە هێندێك جار سازكردنەوەو زیندوكردنەوەی زمانێك دەتوانێت ببێتە فاكتۆری ڕەواییبەخشین بە بزوتنەوەیەكی نەتەوەیی كە لە ئارادایە(هاشم ئەحمەدزادە، 2012: 250). بۆیە زمان یەكێكە لە ئاماژە گرنگەكانی شوناس، كە بەشداری لە پێكهێنانو بەهێزكردنی دەكات، تەنانەت پەیوەندی نێوان زمانو شوناس پەیوەندییەكی پتەوو تێكچڕژاوە(محمد أمارە، 2010: 23).

چەمكی شوناس بە شێوەی ئەڵقەی زنجیرەیی بەستراوە بە كۆمەڵێك چەمكو بواری جیاجیاوە، وەك: نەتەوە، دەوڵەت، ڕۆژهەڵاتیبون، ڕۆژئاوابون، مێژو، جوگرافیا، كۆمەڵایەتی، سیاسی، شارستانی، ئەدەب،...هتد، كە خودی ئەم كۆمەڵە چەمكو بوارە هەریەكەیان بۆ خۆیان چەندین بنەمای تایبەتی هەیەو هەڵگری باسو خواسگەلێكن، كە چەمكی ناسنامە دێتە گۆكردن(كارزان موحسین قادر، 2013: 18). واتە زمان سەرچاوەی شوناسە، هەروەها كرۆكێكی بەهادارە كە سیمبولێكە بۆ بەئەندامبونی كەسێك بۆ كۆمەڵێكی تایبەت، زمان بایەخدارترین شتە، كە خەڵكانێك وەك نەتەوە پێكەوە گرێدەداتو زۆر لە خاكو مێژو گرنگترە(كریستینا كۆیڤۆنەن، 2011: 211). واتە زمانە كوردییەكەی هەر چوار پارچەكەی كوردستان پێكەوە گرێدەداتو ناسنامەی كوردبونیان پێدەبەخشێت، هەر بۆیە لەپێناو پاراستنی ناسنامەی نەتەوەیی خۆیاندا دژ بە دەوڵەتە داگیركەرەكانیان دەوەستنەوە، چونكە زمان زۆر لە خاكو مێژوو گرنگترەو ئەمەش وادەكات، هەستی قوڵی نەتەوەی كورد بەرامبەر بە زمانەكەیان زیاتر بێت، ئەمەش دەبێت بە ئامانجێكی سەرەكی بۆ دەوڵەتە داگیركەرەكانی كورد، كە مەبەستیان لەناوبردنی شوناسی نەتەوەیی زمانی كوردییە، بۆیە دەیانەوێت لە ڕێگەی گۆڕینی شوناسی نەتەوەییو زمانەكەوە نەتەوەی كورد لەناوببەن.

زمان بە بۆچونی (فیختە) ئەو دیاردەیەیە، كە سنورە سروشتییەكانی نەتەوەیەك دەستنیشاندەكاتو گرنگی لە سنورە خاكیو فیزیكییەكانی نەتەوە پتر دەبێت(هاشم ئەحمەدزادە، 2012: 250). بەپێی ئەم بۆچونە بۆمان دەردەكەوێت، كە سروشتی زمانی نەتەوەیی لە سنوری جوگرافی و فیزیكیش فراوانترە، واتە كورد لە هەر شوێنێك بژی، زمانی كوردی لەو شوێنە هەیەو دەتوانین بڵێین ئەو كەسانەی لە دەرەوەی سنوری جوگرافیی كوردستانیش دەژین، دەتوانن بە زمانی كوردی قسەبكەن، بەڵام سنوری جوگرافیی خاك نەگۆڕەو ناگوێزرێتەوە، بۆیە سنوری سروشتی زمانی نەتەوەیەك گەشەدەكاتو توانای گەشەكردنی هەیە، بەڵام سنوری جوگرافی دیاریكراوە. هەروەها (ئیجرئی) دەڵێت: شوناس بریتییە لە باسێكی سیاسیو كۆمەڵایەتیو دەرونی، كە پەیوەندی بە سەرهەڵدانو مانەوەی هەر گەلێكەوە هەیە(پشتیوان رحیم، 2011: 12). واتە شوناس چەند تایبەتمەندیەكی هەیە لە پێناسەكردنی هەر تاكێك یا نەتەوەیەكدا، بۆ نمونە لە ڕوی كۆمەڵایەتییەوە ئەو هەڵسوكەوتەی كە تاكێكی كورد ئەنجامی دەدات، جیاوازە لەگەڵ تاكێكی عەرەب یا هەر نەتەوەیەكی دیكە، ئەمەش دەریدەخات، كە ئەم تاكە سەر بە نەتەوەی كوردەو نەتەوەی كوردی پێ پێناسەدەكرێت.

گەر باس لە زمانو شوناسی نەتەوەیی كورد بكەین. ئەوا لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ئەزمونی بەنێودەوڵەت - نەتەوەكان لە بایەخە دیموكراتیكو لیبراڵەكانو چارەنوسی كەمایەتییە ئەتنیكیو ئاینیو نەتەوەییەكان دورەو لە هی گروپگەلی لەم چەشنە لە چوارچێوەی ئەوروپادا جیاوازە، دەوڵەتو نەتەوەكانی ئەم هەرێمە ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان لە سەر حاشالێكردنی ئەوانی دیكە بونیادناوەو تێیدا

زمانە سەردەستەکانی خۆیان وەك زمانی (ڕۆژ)و (شیرین)و (کامیل) ناساندوە، هەر بۆیە پرسی پێچەڵپێچی ناسنامە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هێندەی تر ئاڵۆزدەبێتو ئەوەی کە تۆ کێی دەبێتە پرسێکی ناوەندی نەك هەر لە ئاستی تاك بگرە لە ئاستی نەتەوەیشدا، ڕەنگە هەڵە نەبێت، ئەگەر بگوترێ پرسگەلی "خەڵکی کوێی" و "کێی" ئەو پرسە سەرەکییانەن، کە مرۆڤی کورد لە ژیانی ڕۆژانەیدا بەردەوام ڕوبەڕِوویان دەبێتەوە(هاشم ئەحمەدزادە، 2012: 248). بە شێوەیەکی گشتی ئەو کەمایەتییە نەتەوەییانەی کە لە ژێر دەسەڵاتی وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدان، بەزۆری دەسەڵاتی دیکتاتۆری بە سەریاندا زاڵەو زیاتر ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان لە سەر حاشالێکردنی نەتەوەکانی ژێر دەستیان بونیادناوە، پاساویش بۆ ئەم کارەیان دەهێننەوە بە دروستکردنی مێژویەکی دەستکرد، کە تێیدا زمانەکەی خۆیان بە زمانی سەرەکی وڵات دەناسێنن، هەر بۆیە بونی ناسنامە لە وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا ئەوەندەی تر ئاڵۆزتر دەبێت، بەوەی دان بە ناسنامەی نەتەوەکانی ژێردەسەڵاتیاندا نانێنو بۆ نمونە پرسگەلی وەکو تۆ کێیت؟ یا خەڵکی کوێیت؟ کە پرسێکی سەرەکییەو بەردەوام مرۆڤی کورد لە ژیانی ڕۆژانەیاندا ڕوبەڕویان دەبێتەوە، چونکە کوردستان بە سەر چەند دەوڵەتێکدا دابەشکراوە، لەوانەش (عێراقو سوریاو ئێرانو تورکیا)، هەریەکە لەم دەوڵەتانەش بە هیچ شێوەیەك دان بە ناسنامەی گەلی کورددا نانێن، بەپێی ئەم وتەیە بۆمان ڕوندەبێتەوە، زمانی کوردی فاکتەری گرنگی شوناسی نەتەوەیی کوردە، بۆیە تاکی کوردیش بەهۆی زمانەکەیەوە دەناسرێتەوەو شوناسی نەتەوەیی خۆی پێناسەدەکات.

تەوەری دووەم/ سیاسەتو پلانی زمانی:

سیاسەتی زمانی لقێکە لە زانستی زمانەوانیی کۆمەڵایەتی، کە بابەتو پرۆگرامی تایبەت بە خۆی هەیە. کۆزمانەوانیش لە پەیوەندی نێوان زانستی زمان و کۆمەڵناسی دەکۆڵێتەوە، واتە لە پەیوەندی نێوان زمانو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان دەکۆڵێتەوە، هەروەها لە سیاسەتی زمانەوانیش دەکۆڵێتەوە بۆ زمانی فێرکردنو ڕاگەیاندنو پەیوەندییەکان(اسماعیل عبدالفتاح: 328). تەنانەت سیاسەتی زمانیو یاسای زمانی هاوتای یەکترن، چونکە زمان دەبێتە بەشێك لە هزرو بیری هەر تاکێکی نەتەوە، بۆیە زمان ئاسایشی نەتەوەییەو بەبێ هەستی نەتەوەیی ئەنجام نادرێت(تارق جامباز، 2011: 291).

سیاسەتی زمانی پەیوەستە بەم پرۆسانەوە(احمد حسانی www.alarabiahconference.org :8)

1 - لێکۆڵینەوەیەکی وردی بارودۆخی زمانی لە کۆمەڵگایەکی دیاریکراودا.

2 - دانانی بۆچونو بنەماکانی ڕێکخستنی زمانی لە سەر بنەمای داتای لێکۆڵینەوەیەکی ورد.

3 - بڕیاردان لە لایەن (دامەزراوە یاساییو جێبەجێکارەکان لە وڵاتدا، یان ڕێکخراوە هەرێمیو نێودەوڵەتییەکان).

4 - جێبەجێکردنی نەخشەی ڕێکخستنی زمانی بە پشتبەستن بە فەرمیکردنی هۆکارەکانی بەردەستو پێشوەخت.

5 - هەڵسەنگاندنی بەردەوام بۆ دەستکەوتەکان.

ئاشکرایە، پلانی زمانی لایەنێکی پراکتیکی جێبەجێکردنی سیاسەتی زمانییە، هەروەك چۆن (لویس کالفی) دەڵێت: پلانی زمانی بە دوای هۆکارە پێویستییەکانی جێبەجێکردنی سیاسەتی زمانی دەگەڕێت(لویس جان کالفی، 2008: 221). چەمکی پلانی زمانی لە سەرەتادا بە دەستنیشانکردنی زمان دەستی پێکرد، بەو واتایەی هەڵبژاردنی زمانێك لە نێو کۆمەڵە زمانێك لە وڵاتێکی فرەزماندا(مصطفی عوظ بنی ذیاب، 2012: 112). بێگومان کردەی پلانی زمانی پێویستی بە بڕیارێکی سیاسیی ڕێکوپێك هەیە، بۆ ئەوەی ئامانجەکانی پلانەکە بەدەستبهێنێت، هەر بڕیارێکیش لەبارەی زمانەوە دەدرێت لە لایەن زمانەوانەکانەوە دەردەچێت(عبدالکریم خلیفه، 1987: 173).

وەك ئاماژەمان بۆ کرد، زمان شوناسی نەتەوەیە، هەر هەڕەشەو مەترسییەك بۆ سەر زمان، هەڕەشەیە بۆ سەر یەکڕیزیو ناسنامەی ئەو نەتەوەیە، بەمەش ئاسایشی زمانی نەتەوەیی دەکەوێتە بەردەم ململانێی زمانەکانی ترەوە، بۆیە لەپێناو پاراستنی ئاسایشی زمانەکەمان پێویستە پلانێکی ڕێکوپێكو تۆکمە بۆ زمانەکەمان دابنێین. چونکە پلانی زمانی گرنگییەکی تایبەتی بۆ هەمو نەتەوەیەك هەیە، کە ڕوبەڕوی کێشەی فێرکردن یان گەشەکردن یان ئەوانەی پەیوەستن بە زمانەوە دەبنەوە، بە تایبەتی لەو وڵاتانەی کە فرەزمانو فرە نەتەوەن(مصطفی عوظ بنی ذیاب، 2012: 111).

شایانی باسە پلانی زمانی چەند دیاردەو پرۆسەیەکی جیاواز دەگرێتەوە، گرنگترینیان ئەمانەن (احمد حسانی :(8-7:www.alarabiahconference.org:

1 - تەکنیکی زمانی.

2 - چاکسازی زمانی.

3 - زیندوکردنەوەی زمانە مردووەکان.

4 - جێگرتنەوەی زمانە نەتەوەییەکان لە شوێنی زمانە بیانییەکان لە پرۆسەی فێرکردندا.

5 - نوێکردنەوەی زاراوەکان.

6 - بەرگریکردن لە پێگەی هەر زمانێك.

هەروەها پلانی زمانی چەندین گرنگی هەیە، لەوانەش (ئازاد عزیز سلێمان، 2014: 21):

1 - بەڕێوەبردنی کاروباری کارگێڕی وەکو کاروباری پەروەردەییو تەندروستیو کۆمەڵایەتی.

2 - بەهێزکردنی یەکێتی نیشتمانیو هەستی نەتەوایەتیو هاوڵاتی بون.

3 - بەڕێوەبردنی فرەزمانیو بە ستاندارکردنی زمانێك.

4 - پاراستنی زمان لە ململانێو هەڕەشەی زمانەکان .

لە نێو گرنگی پلانی زماندا ئاماژە بۆ پاراستنی زمان لە ململانێی زمانو هەڕەشەی زمانەکان دەکرێت.
لە قۆناغی پاش راپەڕینی (1991)وە بە دروستبونی هەرێمی کوردستان لە ناوچەکەدا، زمانی کوردی بەردەوام هەوڵی داوە، کە لە ململانێو هەڕەشەی زمانی عەرەبی باڵادەست دەرباز ببێت لەپێناو پاراستنی شوناسی زمانی کوردیو ئاسایشی زمانی نەتەوەیی.
بەڵام لە سایەی نەبونی سیاسەتو پلانێکی تۆکمەی زمانی لە پێڕەونەکردنی یاسا سینتاکسییەکانی زمانی کوردی لە کوردستاندا بە تایبەتی لە تابلۆو نوسراوی دەزگا فەرمیو کەرتە تایبەتییەکانو نوسینی مانشێتو هەواڵەکانی دەزگاکانی ڕاگەیاندنو لافیتەی پرسەکانو توێژینەوەکانو تابلۆی سەر دوکانەکانو کتێبی منهەجیو ...هتد ڕوبەڕوی مەترسییەکی گەورەی هەڕەشەی زمانەکانی تری وەك زمانی عەرەبیو ئێستاش زمانی ئینگلیزی بوینەتەوە، بەتایبەتی لە وەرگێرانی وشە بە وشەی یاسای دروستەی فرێزو ڕستەکاندا.
دروستەی ڕستە گەورەترین دانەی سینتاکسییە، پێویستە هەمو دروستەی ڕستەیەك لە زماندا ڕێزماندروستو واتاڕاست بێت، هەمو زمانێکیش لە جیهاندا کۆمەڵێك یاسای سینتاکسی دروستەی فرێزو ڕستەی تایبەت بە خۆی هەیە لە دەستنیشانکردنی قاڵبە بنجییەکانو سەرەوڕیزبونو خستنەپاڵیەکی کەرستە زمانییەکاندا، واتە جۆری ڕیزبونی کەرەسەکان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر دەگۆڕێت، بۆ نمونە:

1 - کوڕەکە سێوەکەی خوارد (بکەر + بەرکار + کردار).

2 - أكَلَ الولدُ التفاحَ (کردار + بکەر + بەرکار).

3- The boy is eating the apple (بکەر + کردار + بەرکار.)

هەروەها فرێز لە ڕوی ڕۆنانەوە لە ڕستە بچوکترە، کە شوێنی ڕۆنانێکی نزمتر لە ڕستەدا دەگرێتو لە وشەش گەورەترەو شوێنی ڕۆنانێکی باڵاتر لە وشە دەگرێت. دەتوانرێ فرێزیش بە کەرەسە لە پێشو پاشی سەرەوە چ لە دروستەی ناوەوەدا چ لە دروستەی دەرەوەدا فراوان بکرێ. بەڵام مەرجە پێوەندی سینتاکسی لە نێوان کەرتەکانی فرێزدا هەبێت، گەر لە کەرتێك زیاتر پێکهاتبێت، بەر لە هەمو شت دەبێت بەپێی یاسای سینتاکسی لێکدرابن، واتە مەرج نییە، هەمو وشەیەك یان کەرتێك خراونەتە پاڵ یەکتری، فرێزێکیان پێکهێنابێت(حاتەم ولیا محەمەد، 2000: 30). بۆ نمونە:

1 - مۆزەخانەی شارستانی <u>گەرمیان</u>.

2 - متحف <u>كرميان</u> الحضاري.

3- <u>Garmian</u> civilization museum.

دەبینین، ناوی تایبەتی یان ناوی دەستنیشانکراو لە دروستەی فرێزی ناوی لە زمانی کوردیدا دەکەوێتە کۆتایی فرێزەکەوە، بەڵام لە زمانی عەرەبیدا دەکەوێتە ناوەڕاستی فرێزە ناوییەکەوە، کەچی لە زمانی ئینگلیزیدا دەکەوێتە سەرەتای فرێزە ناوییەکەوە. هەریەك لەم سەرەوڕیزبونانەش بەپێی تایبەتێتی خودی زمانەکەیەو لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر جیاوازن.

وێنەی (1)

لێرەدا هەوڵدراوە بە هێنانەوەی وێنەو خستنەڕوی نمونەی فرێزو ڕستەکان لە ژێر کاریگەریی یاساو ڕێسای زمانەکانی تردا، باس لەم کاریگەرییانە بکەین:

1 - زمانی عەرەبی سەر بە خێزانی زمانە سامییەکانەو لەم زمانانەشدا دو جۆر ڕستە هەن، ئەوانیش (الجملة الاسمية ـ ڕستەی ناوی)و (الجملة الفعلية ـ ڕستەی کرداری)، ڕستەی ناوی لە (المبتدأ + الخبر) پێکهاتوە، لەم جۆرە ڕستەیەدا کردار نییەو بەهۆی گوزارەوە (الخبر) واتای ڕستەکە ڕوندەکرێتەوە، واتە کاتو کەسی تێدانییە، بۆ نمونە:

الطالبٌ ذكيٌ / الطالبةٌ ذكيةٌ

ئەم یاسا سینتاکسییە بە ڕونی کاریگەریی لە سەر زمانی کوردی نواندوەو لە کتێبو بەرهەمی نوسەرانماندا بەرچاودەکەوێت. تەنانەت لە کتێبی زمانو ئەدەبی کوردیی قوتابخانەو خوێندنگاکاندا هاتوە، کە هەر ڕستەیەك کردارەکەی ناتەواو بێت، ئەوا ئەو ڕستەیە ڕستەیەکی ناوییەو لە (نیهاد + گوزاره) پێکهاتوە، بۆ نمونە:

<u>خوێندکارەکە</u> <u>وریایە</u>

نیهاد گوزاره

زمانی کوردی سەر بە زمانە هیندۆئەوروپییەکانە، شایانی باسە تەنیا یەك جۆر ڕستە لەم زمانانەدا هەیە، ئەویش ڕستەی کردارییە، چونکە هەمو ڕستەیەك کاتو کەسی تێدایە، چ کردارێکی تەواو یان ناتەواو بێت :

<u>خوێندکارەکە</u> <u>وریایە</u>

بکەر تەواوکەر + کردار(ڕەگ + کات + کەس)

2- یەکێکی تر لەو کاریگەرییانە، وەرگێڕانی وشە بە وشەی ڕستەی زمانی عەرەبییە بۆ ڕستەی زمانی کوردی لە سەر بنەمای یاسای سینتاکسیی زمانە وەرگێردراوەکە، بۆ نمونە:

ا) تقوم منظمة .... بأقامة ندوة شعرية للسيد...........

ڕێکخراوی .... هەڵدەستێت بە سازدانی کۆڕێکی شیعری بۆ بەڕێز ....

ب) تقوم جمعية........ بتقديم المساعدات للعوائل المهجرة.

کۆمەڵەی .... هەڵدەستێت بە پێشکەشکردنی هاوکاری بەسەر خێزانە ئاوارەکاندا.

پ) تقيم جامعة .... مؤتمراً علمياً تحتَ عِنوان ....

زانکۆی .... هەڵدەستێت بە سازدانی کۆنفرانسێکی زانستی لەژێر ناونیشانی ....

شایانی باسە کردار لە دروستەی ڕستەی زمانی کوریدا دەکەوێتە کۆتایی کەرستەکانی تری پێکهاتەی ڕستەکەوە، بۆیە پێویستە کەرستەکان بەپێی قاڵبی یاسای ڕێزمانی زمانی کوردی سەرەوڕیزبکرێن، بەم جۆرە:

ا) ڕێکخراوی .... کۆڕێکی شیعری بۆ بەڕێز .... سازدەکات.

ب) کۆمەڵەی .... هاوکاری بەسەر خێزانە ئاوارەکاندا دابەشدەکات .

پ) زانکۆی .... کۆنفرانسێکی زانستی بە ناونیشانی ....ئەنجامدەدات.

3- یەکێکی تر لەو کاریگەرییانە، کە بە شێوەیەکی بەرفراوانو بە گشتی دەردەکەوێت، بریتییە لە وەرگێڕانی سەرەوڕیزبونی کەرستەکانی دروستەی فرێزی ناوی فراوانکراو، کە تیایدا ناوی تایبەتی یان ناوی دەستنیشانکراو دەخرێتە سەرەتای فرێزەکەوە لە ژێر کاریگەریی زمانی ئینگلیزی، یان دەخرێتە ناوەڕاستی فرێزەکەوە لە ژێر کاریگەریی زمانی عەرەبی، کەچی ئەمانە وەرگێرانێکی فەرهەنگیو سینتاکسیی زمانی عەرەبی یان ئینگلیزییە بۆ سەر زمانی کوردی، چونکە لە یاسای ڕێزمانیی فراوانکردنی دروستەی فرێزدا هەمیشە ناوە دەستنیشانکراوەکە دەکەوێتە کۆتایی فرێزەکەوە، ئەو کاتە ئەم دەربڕینانە لە زمانەکەماندا دروسترنو کەرستەکانیش بەپێی یاسای سینتاکسی زمانەکەمان ڕیزکراون، بەم شێوەیە:

وێنەی (2)

یانەی <u>نور</u> بۆ وەرزش و لەش جوانی : یانەی وەرزشیو لەشجوانی <u>نور</u>

(نادي <u>النور</u> للرياظة واللياقة والرشاقه)

وێنەی (3)

قوتابخانەی کەلاری نێودەوڵەتی : قوتابخانەی نێودەوڵەتیی کەلار

(مدرسة كلار الدولي)

وێنەی (4)

نەخۆشخانەی خانەقینی گشتی : نەخۆشخانەی گشتیی خانەقین

(مستشفى خانقين العام)

وێنەی (5)

نووسینگەی نەورۆز بۆ گەشت و گوزار : نوسینگەی گەشتوگوزاری نەورۆز

(مكتبة نوروز للسفر والسياحة)

وێنەی (6)

كۆمپانیای كـی تەكنەلۆجی : كۆمپانیای تەكنەلۆجیی كـی

(شركة كي التكنولوجية)

4- بە پێی یاسای سینتاكسی دروستەی فرێزی ناوی، دیارخەرەكانی پاشەوە بە یاریدەی مۆرفیمەكانی خستنەسەر بە سەرەی فرێزەكە دەبەستریێنەوە، بۆیە لە ژێر كاریگەریی زمانی عەرەبی یان ئینگلیزیدا ئەم مۆرفیمی (ی)یە لە چوارچێوەی ئەم فرێزانەدا نەنوسراون و دەرنەكەوتون، بۆ نمونە:

وێنەی (8)

پیتزا هەرێم (Harem pizza) : پیتزای هەرێم

وێنەی (9)

مین مارکێت سەردەشت (Serdasht minimarket) : مینیمارکێتـی سەردەشت

5 ـبەشەئاخاوتنی ژمارەو جۆرەکانی (بنجی، پلەیی، کەرتی) بەشداری لە فراوانکردنی دروستەی دەرەوەی فرێزی ناوی دەکەن، هەر سێ جۆرەکەی ژمارە وەك دیارخەری پێش سەرەی فرێزەکە دەردەکەون، بەڵام تەنها ژمارەی پلەیی وەك دیارخەری پاش سەرەی فرێزەکە دەردەکەوێت، کەچی ئەم جۆرە ژمارەیە واتە ژمارەی پلەیی لە ژێر کاریگەریی وەرگێرانی زمانی عەرەبی بۆ زمانی کوردی دەخرێتە کۆتایی فرێزە ناوییەکەوە، بەمەش دەبێتە دروستەیەکی ڕێزمان نادروستو واتاناڕاست، بۆ نمونە:

First World War: الحرب العالمیۃ الاولی: جەنگی جیهانی یەکەم

Second World War: الحرب العالمية الثانية: جەنگی جیهانی دووەم

لە ڕوی ڕێزمانەوە ژمارەی پلەیی لە فراوانکردنی دروستەی دەرەوەی فرێزی ناویی زمانی کوردیدا دەکەوێتە پێش یان پاش سەرەی فرێزەکەوە، هەروەها لە ڕوی واتایشەوە جەنگ دەژمێردرێت (یەکەم، دووەم، سێیەم، ....)، بەڵام جیهان ناژمێردرێتو تەنها یەك جیهانە، بۆ ئەوەی دروستەی ئەم فرێزانە ڕێزماندروستو واتاڕاست بن، پێویستە سەرەوڕێزبونی کەرەستەکان بەم جۆرە بنوسرێن:

یەکەم جەنگی جیهانی/ جەنگی یەکەمی جیهانی

دووەم جەنگی جیهانی/ جەنگی دووەمی جیهانی

ئەنجامەکان:

1 - زمان بنەمایەکی گرنگی ئاسایشی نەتەوەییە، بۆیە پێویستە سیاسەتو پلانێکی تۆکمەی زمانی لە بەرنامەو کاری حکومەتی هەرێمی کوردستانو ئەکادیمیای کوردی چالاکتر بکرێت، تاوەکو بتوانرێت سیاسەتو پلانی تایبەت بە زمانی کوردی هەبێتو کۆمەڵێك بڕیار لە سەر ئاستی هەرێمی یان نێودەوڵەتی دەربکەن لەپێناو پاراستنی ئاسایشی زمانی نەتەوەیی .

2 - نەبونی پلانی زمانی لە دەزگاکانی ڕاگەیاندنو بە تایبەتی گرنگی نەدان بە بنەماو پرنسیپەکانی پاراستنی ئاسایشی زمانی نەتەوەیی لە بەردەم هەڕەشەو ململانێی زمانەکاندا، چونکە ئەمرۆ میدیاکان ڕۆڵێکی زۆر چالاکو فراوانترو خێراتر لە ناو کۆمەڵدا دەگێرێن لە بوارەکانی مانشێتی هەواڵو ریکلام، بەرنامەی پەروەردەو فێرکردن بە زمانی دایك، بەکارهێنانی وشەو زاراوە فەرهەنگییەکان، نوسینی تابلۆی دوکانو قوتابخانەو.....هتد.

3 - وەرگێڕانی وشە بە وشە لە دروستەی فرێزو ڕستەکانی زمانی کوردی لە لافیتەی پرسەو ڕیکلامو تابلۆی دەزگا فەرمییەکانی دەوڵەتو کەرتی تایبەتی بە شێوەیەکی بەرفراوان دەردەکەون، بە تایبەتی وەرگێڕانی وشە بە وشەی زمانی عەرەبی و ئینگلیزی بۆ زمانی کوردی، کە ئەمەش مەترسی لە سەر ئاسایشی زمانی نەتەوەیی دروستدەکات، چونکە دروستەی ئەم فرێزو ڕستانە ڕێزمان نادروستو واتاناڕاستن بەپێی یاسا سینتاکسییەکانی زمانی کوردی.

سەرچاوەکان:

ا- بە زمانی کوردی:

1. ابراهیم اسماعیل پوور، نەتەوەیی بێ زمان بوونی نییە، .(www.soma-saqiz.com).
2. ئازاد عزیز سلێمان (2014)، ململانێی زمان، نامەی ماستەر، کۆلێجی پەروەردە ـ زانکۆی سەلاحەدین.
3. باسط حەمەغەریب (2005)، ڕەشنوسی دەستووری هەمیشەیی عێراق، گۆڤاری خاك، ژ (99).
4. بەهار زایر محمد (2009)، زمان و یاسا کۆمەڵایەتییەکان، نامەی ماستەر، کۆلێجی زمان ـ زانکۆی سەلاحەدین.

5. پشتیوان رحیم (2011)، قەیران و شوناسی خێزان لە پەراوێزی ئەنفالدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی کارۆ.
6. تاریق جامباز (2005)، زمانە فەرمیەکان لە دەستوری وڵاتە فیدراڵیەکاندا، سلێمانی.
7. تاریق جامباز (2011)، دەستپێکێك لەبارەی زمانپارێزی، گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، ژ (19)، هەولێر.
8. حەمەساڵح حەمەئەمین، چێنەر عەلی جۆلا، وشیار مستەفا خاڵ، د. سالار حمەسەر باسیرە (2005)، مافی مرۆڤ، چاپی دووەم، چاپخانەی (المثالية).
9. حاتەم ولیا محەمەد (2000)، فریزی ناوی‌و فریزی کاری لە کرمانجیی ژووروودا، نامەی ماستەر، کۆلێجی زمان ـ زانکۆی سلێمانی.
10. مارف عومەر گوڵ(د.) (1997)، جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر ڕۆشنایی یاسای تازەی نێودەوڵەتاندا، ئەمستردام ـ هۆڵەندا.
11. هاشم ئەحمەدزادە(د.) (2012)، زمان، ئەدەب و ناسنامە، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر.
12. عەتا قەرەداخی (2001)، کاریگەریی کەلتووری ئەوان لەسەر ئێمە، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، سلێمانی.
13. عەبدوڵڵا غەفوور (2000)، جوگرافیای کوردستان، دەزگای چاپ‌و پەخشی سەردەم، سلێمانی.
14. غەفوور مەخمووری (2010)، بەعەرەبکردنی کوردستان، چاپی سێیەم، هەولێر.
15. کریستینا کۆیڤۆنەن (2011)، جەنگی شاراوە لە باکوری کوردستان، و/ یاسین سەردەشتی، چاپی یەکەم ،چاپخانەی ڕوون.
16. کارزان موحسین قادر (2013)، بنیات‌و ناسنامەی نەتەوەیی لە ڕۆمانەکانی بەشار کەمال دا، نامەی دکتورا، فاکەڵتی پەروەردە ـ زانکۆی کۆیە.
17. میدڵ ئیست وۆچ (2004)، جینۆساید لە عێراقدا ـ پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، و/ محەمەد حمەساڵح تۆفیق، سلێمانی.
18. مەسعود محەمەد (1978)، بەرەو ڕاستە شەقامی ئاخاوتنی کوردی، بەغدا.
19. هەژار عزیز سورمێ (2009)، لەبارەی جاڕنامەی مافی مرۆڤەوە، هەولێر.

ب- بە زمانی عەرەبی:

20. احمد حسانية(أ.د)، ترقية اللغة العربية بين التخطيط الاستراتيجى والاستنفار المؤسسي، (www.alarabiahconference.org).
21. اسماعيل عبدالفتاح(د.)، معجم مصطلحات عصر العولمة، دار الكتب العربية.
22. خليل اسماعيل محمد (2003)، مؤشرات سياسهة التعريب والتهجير فى أقليم كردستان العراق، مكتب الفكر والتوعيهة للاتحاد الوطني الكردستانى، السليمانية.
23. رشيد عبدالرحمن العبيدى(أ.د) (2002)، مباحث فى علم اللغة واللسانيات، الطعبة الاولى، بغداد ـ العراق.
24. عبدالكريم خليفه (1987)، اللغة العربية والتعريب، الطبعة الاولى، مجمع اللغة العربية الاردني.
25. لويس جان كالفى (2008)، حرب اللغات والسياسات اللغوية، ت/د. حسن حمزه، بيروت.
26. محمد أماره(أ.د) (2010)، اللغة والهوية، كتاب الدراسات.
27. مصطفى عوض بنى ذياب(د.) (2012)، التخطيط اللغوى والتعريب، مجلة التعريب، العدد الثاني والاربعون، رجب/حزيران، الاردن.
28. وريا الجاف (1998)، كركوك دراسة سياسية والاجتماعية، أربيل.